

An Evaluation On Metaphorical Definitions Of Mu'tazila Methodologists

Yasin Akan^{1,*}

¹ Mardin Artuklu University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Islamic Law, Mardin/Turkiye

*Corresponding author

Research Article

History

Received: 01/01/2024
Accepted: 09/05/2024

Plagiarism: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright: This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

This article is extracted from my master thesis/doctorate dissertation entitled "Kâdî Abdülcebbâr'ın Fıkıh Usulü Yaklaşımında Şer'î Hitabın Anlaşılması", supervised by Prof. Dr. Hasan Hacak (Master's Thesis/Ph.D. Dissertation, Marmara University, İstanbul/Turkiye, 2023)

ABSTRACT

Some concepts discussed in the field of religion have been the subjects of more than one discipline; and these concepts have been studied from different perspectives in each discipline. Literal meaning and metaphor, which have an important place in understanding the religious rules (religious nas), are such concepts. Although literal meaning and metaphor seem to be solely linguistic concepts, they have substantially become the subjects of many religious disciplines. Jurisprudence methodology is one of the basic religious disciplines that intensively use these concepts. Although there was no definition of metaphor in the early language sources, it has been generally accepted as "the use of words other than the meaning given in the language". Imam Shafii (d. 204/820), the author of the first work of Islamic jurisprudence methodology that has survived to the present day, and Jâhız (d. 255/869), Abu Ali al-Jubbâi (d. 303/916) and Abu Hâshim al-Jubbâi (d. 321/933) also used metaphor without defining the concept while basing their views. Two definitions about metaphor were narrated from Abu Abdullah al-Basrî (d. 369/979-80), one of the kalam methodologists, and who first made a definition of metaphor. Although the definitions made by Abu Abdullah had a significant impact on the definitions of later jurisprudence methodologists, his close methodology scholar followers did not accept these definitions. While Jessâs (d. 370/981) and Bâqillânî (d. 403/1013), made a simple definition that does not include intellectual considerations, Abū l-Ḥusayn al-Basrî (d. 436/1044), one of the Mu'tazila methodologists, developed a complex definition that includes theological considerations regarding metaphor. In his definition, Abū l-Ḥusayn first pointed out that the type of address is one of the basic determining factors in order to reveal that the word is used in a metaphorical sense. In his definition, Abū l-Ḥusayn, secondly, pointed out that the metaphoric meaning of the word, as well as its literal meaning, is made within the linguistic rules. In addition, although Abū l-Ḥusayn did not express it clearly in his definition, in his evaluations within the framework of the subject, he emphasized that the presumption is one of the main determining factors in order to reveal that the word is used in a metaphorical sense. According to him, only if there is a presumption that prevents the use of the word in its literal sense, is the word taken to have a figurative meaning. In this study, which is about the metaphor definitions of Mu'tazila methodologists, first of all, the metaphor definitions put forward by linguists and jurisprudence methodology scholars other than Mu'tazila in the first five centuries were examined. Then, the metaphoric definitions of Mu'tazila methodologists were evaluated. Among the metaphorical definitions of Mu'tazila scholars, the definition of Abu'l-Husayn al-Basrî, which takes into account the intellectual considerations of the school, was closely examined. Since the definition of Qâdî Abd al-Jabbar, one of the Mu'tazila thinkers, reflecting his understanding of metaphor has not survived to the present day, his views were also examined while examining Ebu'l-Husayn's definition. Thus, it was revealed that Ebu'l-Husayn's definition of metaphor, which contains intense theological considerations in the field of jurisprudence, is basically based on Qadi Abd al-Jabbar. Finally, in our study, the effect of the definition of metaphor conveyed by Abu'l-Husayn on the methodologists of other schools was also revealed. It was stated that this definition was accepted by Fakhr al-dîn al-Râzî (d. 606/1210), one of the methodologists in question, and Râzî's views within the framework of this definition were discussed on the intellectual basis of Mu'tazila.

Keywords: Islamic Law, Mu'tazila, Metaphor, Context, Assumption.

Mu'ezilî Usûlcülerin Mecaz Tanımları Üzerine Bir Değerlendirme

Süreç

Geliş: 01/01/2024

Kabul: 09/05/2024

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Bu çalışma Prof. Dr. Hasan Hacak danışmanlığında 2023 yılında sunduğumuz/tamamladığımız Kâdî Abdülcebbar'ın Fıkıh Usulü Yaklaşımında Şer'î Hitabın Anlaşılması başlıklı yüksek lisans/doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

ÖZ

Dini sahada tartışılan bazı kavramlar birden fazla disipline konu olmuş ve bu kavramlar her disiplinde farklı açılardan ele alınmıştır. Dinî nasların anlaşılmasında önemli yeri olan hakikat ve mecaz bu tür kavramlardır. Hakikat ve mecaz salt dilbilimsel kavramlar gibi görünseler de birçok dini disipline önemli ölçüde konu olmuşlardır. Fıkıh usûlü, bu kavramları yoğun bir şekilde konu edinen temel dini disiplinlerden biridir. İlk dönem dil kaynaklarında mecaza dair bir tanım yapılmamışsa da ana hatlarıyla “lafzın dilde vazedildiği anlam dışında kullanılması” mecaz kabul edilmiştir. Günümüze ulaşan ilk fıkıh usulü eserinin müellifi İmam Şâfiî (öl. 204/820) ve Mu'tezilî öncülerden Câhiz (öl. 255/869), Ebû Ali el-Cübbâî (öl. 303/916) ve Ebû Hâşim el-Cübbâî (öl. 321/933) de görüşlerini temellendirirken kavram tanımı yapmadan mecazı kullanmışlardır. Kelamcı usûlcülerden ilk defa mecaz tanımı yapan Ebû Abdullah el-Basrî'den (öl. 369/979-80) iki farklı tanım nakledilmiştir. Ebû Abdullah'ın yaptığı bu tanımlar ana hatlarıyla sonraki asırlarda yaşayan usûlcülerin tanımları üzerinde etkili olmuşsa da yakın takipçileri tarafından kabul görmemiştir. Cessâs (öl. 370/981) ve Bâkılânî (öl. 403/1013) düşünsel mülâhazalar içermeyen sade bir tanım yaparken Mu'tezilî usûlcülerden Ebü'l-Hüseyn el-Basrî (öl. 436/1044) mecaza dair kelâmî mülâhazalar içeren komplike bir tanım geliştirmiştir. Ebü'l-Hüseyn, yaptığı tanımda lafzın mecazi anlamda kullanıldığını ortaya koymak için ilk olarak hitabın türünün temel belirleyici unsurlardan biri olduğuna dikkat çekmiştir. Ebü'l-Hüseyn yaptığı tanımda ikinci olarak lafzın hakiki anlamı gibi mecazi anlamının da bir vaz' ile olduğuna işaret etmiştir. Ayrıca yaptığı tanımda açık şekilde ifade etmese de konu çerçevesinde yaptığı değerlendirmelerde lafzın mecazi anlamda kullanıldığını ortaya koymak için karinenin temel belirleyici unsurlardan biri olduğunu vurgulamıştır. Ona göre lafız, ancak hakiki anlamda kullanılmasına engel bir karinenin olması durumunda mecazi anlama hamledilir. Mu'tezilî usûlcülerin mecaz tanımlarını konu edinen bu çalışmada öncelikle ilk beş asırdaki dilcilerin ve Mu'tezile dışındaki fıkıh usûlcülerinin ortaya koydukları mecaz tanımları incelenmiştir. Daha sonra Mu'tezilî usûlcülerin mecaz tanımları değerlendirilmiştir. Mu'tezilî âlimlerin mecaz tanımları içerisinde ekolün düşünsel mülâhazalarını dikkate alan Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin tanımı yakından incelenmiştir. Mu'tezilî düşünürlerden Kâdî Abdülcebbar'ın mecaz anlayışını yansıtan tanımı günümüze ulaşmadığı için Ebü'l-Hüseyn'in tanımı incelenirken Kâdî Abdülcebbar'ın görüşleri de irdelemiştir. Böylece Ebü'l-Hüseyn'e ait fıkıh usulü sahasında yoğun kelâmî mülâhazalar ihtiva eden mecaz tanımının temelde Kâdî Abdülcebbar'a dayandığı ortaya konulmuştur. Çalışmamızda son olarak Ebü'l-Hüseyn'den nakledilen mecaz tanımının diğer ekollere mensup usûlcüler üzerindeki etkisi de ortaya konulmuştur. Bu tanımın söz konusu usûlcülerden Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210) tarafından kabul gördüğü belirtilmiş ve Râzî'nin bu tanım çerçevesindeki görüşleri Mu'tezile'nin düşünsel zemininde tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Mu'tezile, Mecaz, Bağlam, Karine.

a

yasinakan@artuklu.edu.tr

0000-0001-5602-9994

Citation / Atıf: Akan, Yasin. "Mu'ezilî Usûlcülerin Mecaz Tanımları Üzerine Bir Değerlendirme". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 28/1 (Haziran 2024), 180-201. <https://doi.org/10.18505/cuid.1412988>

Giriş

Sözcüklerin anlama delâletini ortaya koymak, doğru anlama ulaşmak ve mütekellimin kastını anlamak için dil disiplini gibi fıkıh usûlü başta olmak üzere dinî disiplinlerde de bazı kavramlara geniş yer ayrılmaktadır.¹ Farklı ekollerin kendi görüş ve düşüncelerini temellendirirken başvurduğu bu kavramlar tarih boyunca araştırmalara konu olmuştur. Genel hatlarıyla “lafzın dilde asıl vazedildiği anlam dışında kullanılması”² şeklinde tanımlanan mecaz, bu kavramlardandır. “Kelimenin veya cümlenin zahir anlamından koparılıp farklı bir anlam için kullanılmasına” mecaz denilmiş ve bu durum, *ittisa*,³ *ihtisar* ve *îcâz*³ kavramlarıyla da tabir edilmiştir. Esas olarak dil kaynaklarında detaylı bir şekilde ele alınan ve literatürde hicrî birinci asra kadar izi sürülebilen mecaz kavramı için farklı tanımlar yapılmış ve bu kavram sonraki asırlarda geniş bir anlam yelpazesi için kullanılmıştır. Hicrî ilk üç asırda mecaz kavramını kullanan İslam âlimlerinin mecaz anlayışları sonrakilere nispeten daha az kelâmî mülâhaza ihtiva ediyor iken dördüncü asır itibariyle mecaz kavramı daha komplike bir hüviyet kazanmış ve yoğun düşünsel mülâhazalar çerçevesinde tanımlanmıştır.⁴

Tanımdan bağımsız olarak, mecazın varlığı dilin varlığı kadar eski olup dil ehli bu tür kullanımlara aşinadır. Nitekim sonraları dil bilginleri tarafından mecazi kullanım olarak kabul edilen ayetlerin henüz ilk dönemden itibaren anlaşılmasıyla ilgili herhangi bir problem olmamış ve muhatap olan sahabe ilgili ayetlerle kastedilen mananın anlaşılmasında güçlük çekmemiştir. Örnek olarak ayetlerine muhatap olan sahabe, *يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْحَيِّ وَمَخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْمَيِّتِ* veya *يُنْقِضُ ٥ جِدَارًا يُرِيدُ أَنْ يَنْقُضَ ٥* ayette kastedilenleri anlamada güçlük çekmemiştir. Bu da Kur'ân'ın ilk muhataplarının dildeki bu kullanımlara yabancı olmadığını göstermektedir.⁷

Mu'tezilî usûlcülerin mecaz tanımlarının mercek altına alınacağı bu çalışmada dil ve fıkıh usûlü kaynakları taranarak hicrî ilk beş asırda ortaya konulan mecaz tanımları tahlil edilecek ve Mu'tezilî âlimlerin benimsemiş oldukları tanımların dil ve fıkıh usûlü literatürü içerisindeki yeri tespit edilecektir. Mu'tezile tarafından geliştirilen mecaz tanımının diğer ekol ve gruplar üzerindeki etkisi somut bulgular üzerinden ölçülecek ve bu tanıma yönelik değişiklik talepleri Mu'tezile'nin düşünsel sistemi dikkate alınarak değerlendirilecektir. Ayrıca Mu'tezilî âlimlerin yapmış oldukları mecaz tanımında yer alan her kaydın müstakil olarak incelenmesi de çalışmanın akademik zenginliğine katkıda bulunacaktır. Son olarak Mu'tezilî âlimlerin sahip oldukları düşünsel kabuller ve yaptıkları mecaz tanımları karşılaştırılacak ve buna göre genel değerlendirme yapılacaktır.

¹ Nuri Kahveci, “Hanefi Fıkıh Usulü Literatüründe Mecazi Anlam”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 18 (2011), 35.

² Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid el-Fârûkî et-Tehânevî, *Keşşâfû ıstılâhâtî'l-fünûn ve'l-ülûm* (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996), 1/639.

³ Selim Türcan, “Mecâz Teriminin Gelişim Sürecinde el-Ferrâ'nın Yeri”, *İslam İlimler Dergisi* 8/1 (2013), 62.

⁴ İsmail Aydın, “Hakikat ve Mecaz'ın Terimleşme Süreci”, *İslâmî İlimler Dergisi* 8/1 (2013), 23; Abdulmuttalip Arpa, “Kur'ân'da Mecâz Tartışmaları ve İbn Teymiyye (728/1327)'nin Mesele'ye Yaklaşımı”, *Akademik Araştırmalar Dergisi* 12/44 (2010), 185; Hakime Reyyan Yaşar, “Kavramsal Metafor Kuramı'nın Kur'ân Çalışmalarına Dahil Edilmesi: Eleştirel Literatür Değerlendirmesi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/2 (15 Aralık 2022), 555-556.

⁵ el-Kehf 18/77.

⁶ el-En'âm 6/95.

⁷ Aydın, “Hakikat ve Mecaz'ın Terimleşme Süreci”, 25.

Herhangi bir hitapta kullanılan lafzın hakikat veya mecaz olduğu noktasında önemli yeri olan *kelamın bağlamı* araştırma konusu yapılacak ve bu bağlam iki alt başlık altında incelenecektir. İlk olarak hitabın türünün bu noktadaki yeri incelenecek, ikinci olarak da karinenin yerine işaret edilecektir.

Mecaz kavramı çerçevesinde ele alınacak ve nispeten daha yoğun kelâmî arka planı haiz önemli bir mesele, dilde ve şer'î hitapta mecazî kullanımın çerçevesidir. Söz konusu çerçeveden kastımız mecazi kullanım için de bir vaz' çerçevesinin olup olmadığıdır. Bu husus klasik fıkıh usûlü kaynaklarında mecazi kullanım için de vaz'ın olup olmadığı şeklinde ele alınmıştır. Mu'tezile özelinde değerlendirildiğinde bu meselenin varlık âlemindeki dilin kökeni, hüsün-kubuh anlayışı ve daha birçok konu ile beraber düşünülmesi gerektiği söylenebilir. Bu sebeple dilde ve şer'î hitapta mecazî kullanımın çerçevesi salt fıkıh usûlü perspektifiyle değil, kelâmî mülâhazalarla komplike bir tarzda ele alınacaktır.

Kavram olarak mecazî konu edinen birçok araştırma mevcuttur. Bunların bir kısmı mecazın etimolojik tahlili ve kavramsallaşma sürecini takip etmektedir. İsmail Aydın tarafından hazırlanan *Hakikat ve Mecaz'ın Terimleşme Süreci* makalesi bu çalışmalara örnek gösterilebilir. Mecaz kavramı ile ilgili yapılan çalışmaların bir kısmı da dini nasların anlaşılmasında bu kavramın yerini ortaya koymayı hedeflemiştir. Nasr Hâmid Ebû Zeyd'in *el-İtticâhü'l-'aklî fi't-tefsîr: Dirâse fi kadıyyeti'l-mecâz fi'l-Kur'ân 'inde'l-Mu'tezile* adlı çalışması bu tür çalışmaların önemli örnekleri arasındadır. Mecaz kavramı çerçevesinde birçok çalışma mevcut olsa da bu çalışmada hedeflediğimiz şekilde Mu'tezilî usulcülerin mecaz tanımlarını değerlendiren herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Dolayısıyla bu çalışmamız, Mu'tezilî usulcülerin mecaz tanımlarını mercek altına almayı ve bu tanımları ekolün düşünsel sistemi içerisinde değerlendirmeyi hedeflemesi yönüyle alandaki bir boşluğu doldurmayı hedeflemektedir.

Araştırmamız sürecinde bir bütün olarak mecazın tanımı, tanımın tahlili ve beraberinde birçok mesele ele alınıyorsa da bu hususun örnekler üzerinden izah edilmesi mevzuu bir adım daha açıklayıcı kılacaktır. Dolayısıyla Mu'tezilî eserlerden derlediğimiz ve mecaza dair ekolün bakışını bizlere açıklayacak hüviyete sahip bazı örneklerle çalışma esnasında yer verilecektir. Söz konusu örnekler Mu'tezile'nin hangi ifadeleri mecaz kabul ettiğini ve Mu'tezile'nin sahip olduğu düşünsel kabullerin bu noktadaki etkisini ortaya koyacaktır. Bu da ancak mecaz kavramını ve mecaz kavramının gelişim sürecini ele almakla mümkündür.

1. Hicrî İlk Beş Asır Dil Kaynaklarında Mecaz

Mecazın kavram olarak tanımlanması sonradan ortaya çıkmış olsa da dile dair elimizdeki ilk döneme ait kaynaklarda mecaz kavramı kullanılmış ve mecazi kullanımlara örnekler verilmiştir. Söz gelimi ikinci asırda yaşamış dil âlimi Halil b. Ahmed (öl. 175/791) herhangi bir sebepten ötürü lafzın zâhir anlamı dışında kullanılmasını mecaz kabul etmiştir. Halil b. Ahmed *“فَمَا رِبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ”* *“Bu sebeple ticaretleri kâr etmemiş”*⁸ ayetinde *kâr etme/رِبِحَتْ* fiilinin *onların alış verişi/تِجَارَتُهُمْ* kelimesine isnâd edilmesinin mecaz olduğunu savunmuştur. Halîl b. Ahmed ayetin zâhir anlamı olan ticaret

⁸ el-Bakara 2/16.

eyleminin kâr etmesinin mümkün olmadığı sebebiyle kârın ticaret yapan kişi için söz konusu olabileceğini savunmuş ve bu durumu mecaz kavramıyla izah etmiştir.⁹ Netice itibarıyla Halil b. Ahmed'in mecazı, hitapta kullanılan lafızlara vazedildikleri anlam dışında bir anlamın yüklenmesi olarak kabul ettiği söylenebilir. Dile dair elimizdeki ilk kaynaklardan olması hasebiyle Halil b. Ahmed'in mecaz kavramını bu şekilde kullanmış olması mecazın literatürde kullanımını açısından oldukça önemlidir.

Halil b. Ahmed'in öğrencisi Sîbeveyhi (öl. 180/796) de mecaz tanımını yapmadan ittisa', ihtisâr ve îcâz kavramlarını kullanmıştır. Sîbeveyhi, îcâzı bazen lafzın anlam yelpazesinin genişletilmesi (ittisâ'), bazen de kelimelerde kastedilen anlamı ifade ederken lafzın bir kısmının hazfedilmesi (ihtisar) yoluyla olabileceğini kaydetmiştir. Sîbeveyhi, kelimelerde anlam yelpazesinin genişletilmesi yoluyla olana *“ (Hidayet çağrısına kulak vermeyen) kâfirlerin durumu, sadece çobanın bağırp çağırmasını işiten hayvanların durumuna benzer. Çünkü onlar sağırlar, dilsizler ve körlerdir. Bu sebeple düşünmezler.”*¹⁰ ayetini örnek vermiş ve ilgili ayette kullanılan lafzın anlamının genişletildiğini ve ayetin *مَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ النَّاعِقِ الْمُنْعَوِقِ بِهِ الدِّى لَأ يَسْمَعُ إِلا دُعَاءً وَنِدَاءً* anlamında kullanıldığını savunmuştur. Sîbeveyhi, Kur'ân muhataplarının bu kullanım türüne aşina olduklarını ve bu sebeple bu tür kullanımların muhataplar tarafından anlaşılmasının problem olmadığını savunmuştur. Sîbeveyhi kastedilen anlamı ifade ederken lafzın bir kısmının hazfedilmesi yoluyla yapılan îcâza *“ (İstersen) içinde bulunduğumuz şehire (Mısır halkına) ve aralarında geldiğimiz kabileye de sor.”*¹¹ ayetini örnek vermiş, ayette köy halkının kastedildiğini ve lafzın ihtisar edildiğini savunmuştur.¹² Sîbeveyhi tarafından kullanılan îcâz kavramının etimolojik anlamı, konuya dair verilen örnekler ve yukarıda görüldüğü üzere hocası Halil b. Ahmed tarafından bu tür kullanımların mecaz kabul edilmesi sebebiyle Sîbeveyhi'nin de îcâz kavramını mecaz anlamında kullandığı pekâlâ söylenebilir.

Mecaz ile ilgili görüşlerine ulaşabildiğimiz ve eserleri günümüze ulaşan ilk dönem Mu'tezilî dil âlimlerinden Câhiz'dir. edebî bir kavram olarak mecazı kullanmamışsa da sonraki literatürde mecaz olarak kabul edilen birden fazla kullanıma yer vermiştir. Câhiz, ansiklopedik eseri *Kitâbü'l-Ḥayevân*'da mecaza dair birden fazla örnek ele almıştır.¹³ Câhiz'in vermiş olduğu örneklerden biri *“Onlar, “Doğrusu Allah, ateşin yakıp bitireceği bir kurban getirinceye kadar hiçbir peygambere inanmama hususunda bizden söz aldı” diyenlerdir.”*¹⁴ ayetidir. Câhiz, bu ayette *أَكَل* kelimesinin dilde vazedildiği anlamı da içine alacak şekilde daha genel

⁹ Ebû Abdîrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm Ferâhîdî, *Kitâbü'l-Cümel fi'n-naḥv*, thk. Fahreddin Kabâve (b.y.: y.y., 1995), 72; Zeynep Gemuhluoğlu, “İslam Düşüncesine Özgü Bir Poetikadan Söz Edilebilir mi? : İlk Dönem Kelam ve Dil Âlimlerinde Din Dili-Mecaz/Şiir-Mecaz İlişkisi Üzerine Bir İnceleme”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (05 Mart 2014), 113.

¹⁰ *Diyanet Vakfı Meali* (Erişim 7 Ocak 2024), el-Bakara 2/171.

¹¹ Yusuf 12/82.

¹² Ebû Bîşr (Ebû Osmân Sîbeveyhi Ebü'l-Hasen, Ebü'l-Hüseyn) Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1988), 1/212; Abdülazim İbrâhim Muhammed Mut'ini, *el-Mecaz fi'l-luga ve'l- Kur'âni'l-Kerim beyne'l-icâze ve'l-men'* (Kahire: Mektebetu Vehbe, 2014), 19.

¹³ Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Kinânî Câhiz, *Kitâbü'l-Ḥayevân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, 1424), 5/23 vd.

¹⁴ Âl-i İmrân 3/183.

anlam için kullanıldığını ifade etmiştir. Allah'ın Araplara kendi dilleriyle hitap etmesi sebebiyle أكل /yemek kelimesinin ateşe isnâd edildiğini ifade eden Câhiz, bu tür kullanımların Arap dilinde mevcut olduğunu belirtmiştir.¹⁵ Câhiz, adına mecaz demese de burada lafzın başka lafız yerine kullanıldığı mecaz türüne örnek vermiştir. Zira ayette kullanılan تَأْكُلُهُ النَّارُ ifadesi dilde vazedildiği anlamda değil ateşin yakıp bitireceği anlamında kullanılmıştır. Câhiz'in bu anlamda kullandığı bir diğer ifade انَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَىٰ ظُلْمًا “Yetimlerin mallarını haksız olarak yiyenler”¹⁶ ayetidir. Câhiz'a göre ayette يَأْكُلُونَ ifadesi ele geçirmek anlamında kullanılmış, bu da yetimlerin mallarını yiyerek, içerek veya başka şekillerde de olabileceğini ifade etmiş ve bu gibi kullanımların dilde sıkça vuku bulunduğunu kabul etmiştir.¹⁷

Dil âlimlerinden İbnü's-Serrâc (öl. 316/929) da benzer şekilde lafzın literal anlamı dışında kullanılmasını mecaz kabul etmiştir. İbnü's-Serrâc, talep anlamı içermeyen bir cümlede duada kullanılmasını mecazi kullanıma örnek göstermiştir. Ona göre لا قام زيد ولا قعد عمرو “Zeyd kalkmasın ve Amr oturmasın.” cümlesinde literal olarak dua anlamı olmamasına rağmen bunun dua anlamında kullanılması mecazdır.¹⁸ İbnü's-Serrâc لا تدن من الأسد يأكلك “aslana yaklaşma seni yer.” ifadesinin de mecaz olduğunu ve bunun literal anlamının kastedilmiş olamayacağını savunmuştur. İbnü's-Serrâc bu cümlede hakiki anlamının “aslana yaklaşmazsan seni yer” şeklinde olduğunu söylemiştir. Bu anlamın mütekellim tarafından kastedilmiş olmasının makul olmadığını ifade eden İbnü's-Serrâc bu kullanımın mecaz olduğunu belirtmiştir.¹⁹

Basra dil mektebine mensup önemli dilcilerden Ebû Saîd es-Sîrâfî (öl. 368/979) yukarıda zikri geçen dilcileri takip ederek lafzın vazedildiği anlam dışında kullanılmasını mecaz addetmiş ve buna “Temimoğulları” ifadesiyle onlardan bazısının kastedilmesini misal vermiştir.²⁰ Hakikat ve mecaz kavramlarını tanımlayan dil âlimlerinden İbn Cinnî (öl. 392/1002), yaptığı tanımda lafzın lügatteki vaz'ının esas olduğuna vurgu yapmış ve lafzın lügatte asıl vazedildiği anlam üzerine kalmasının hakikat, bunun zıddının ise mecaz olduğunu kaydetmiştir.²¹ İbn Cinnî, lügat ehli olması hasebiyle yapmış olduğu tanımda lafzın lügatteki vaz'ını esas almıştır.

Hicrî ilk beş asırda dil âlimleri tarafından yapılan mecaz tanımının sonraki âlimler tarafından da benzer şekilde takip edildiği görülmektedir. Mu'tezile'ye mensup meşhur dil bilgini Sekkâkî (öl. 626/1229) hakikat ve mecaza dair geniş bir çerçeve çizmiş ve bu kavramları farklı birkaç şekilde tanımlamıştır.

¹⁵ Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, 5/23.

¹⁶ en-Nisâ 4/10.

¹⁷ Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, 5/25; Mehmet Emin Nazlı, *Mu'tezile'de Dil Düşüncesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024), 20; Abdul Rahim Almohamad Almahmoud, *Erken Dönem Tefsirlerde Mecazla İlgili Ayetlere Yaklaşımlar* (Ankara: Ankara Üniversitesi, 2022), 115-118.

¹⁸ Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî İbnü's-Serrâc, *el-Uşûl*, thk. Abdülhüseyin el-Fetlî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 1/400.

¹⁹ İbnü's-Serrâc, *el-Uşûl*, 2/183. Dilcilerin mecaz kullanımları ve kavram tanımları için ayrıca bk. Mut'ini, *el-Mecaz fi'l-luga ve'l-Kur'âni'l-Kerim*, 1/15-124.

²⁰ Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyhi*, thk. Ahmed Hasan Mehdî - Ali Seyyid Ali (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008), 1/24.

²¹ Ebü'l-Feth Osmân b. Cinî el-Mevsilî el-Bağdâdî İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (b.y.: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 2/242.

Sekkâkî'ye göre hakikat, (a-) kelimenin te'vîl yapılmaksızın vazedildiği anlamda kullanılması, (b-) karineye ihtiyaç duymaksızın zahiren delâlet ettiği anlam için ve (c-) bi't-tahkîk kendi manasında kullanılmasıdır. Mecaz ise (a-) kelimenin hakikat türü nazarı itibara alınarak bu hakikat türü için kullanılmasına engel bir karine sebebiyle vazedildiği anlam dışında kullanılması, (b-) kelimenin vazedildiği anlam dışında bir anlam için kullanılması ve (c-) hakikatinin türü nazarı itibara alınarak kelimenin zahiren delâlet ettiği anlam dışında kullanılmasıdır.²²

Yukarıda bahsi geçen dil âlimlerinin tanımlarına göre lafzın sahip olduğu anlamın hakikat veya mecaz olduğunu söyleyebilmek için vazedildiği anlam için kullanılıp kullanılmadığına bakılır. Onlara göre söz konusu lafız vazedildiği anlam için kullanılmışsa hakikat, bunun dışında bir anlam için kullanılmışsa mecazdır.

Kavram olarak mecazın kaynaklarda kullanılması ve her ekolün kendi görüş ve düşüncelerini temellendirirken bu kavrama başvurması yaygın bir durumdur. Bunun yanı sıra mecaz kavramının bazı kaynakların adlandırılmasında kullanılması da vakidir. Mecaz kavramının eser ismi olarak Kur'ân'a nispetle *Mecâzî'l-Kur'ân* şeklinde kullanılması ve sistematik şekilde Kur'ân ayetlerinin gözetilerek ele alınması hicrî ikinci asrın sonlarına denk gelmektedir. Bu konuda yapılan araştırmalar, Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın (öl. 209/824) Kur'ân'da mecazın kullanımı ile ilgili müstakil eser yazan ilk kişi olduğunu ortaya koymuştur. Ebû Ubeyde, cümle içerisinde tekil anlam veya ikil anlam için çoğul kalıbın kullanılmasını mecaz kabul ettiği gibi kelâmda ihtisar, hazif, takdim, tehir, iltifat, icmal gibi yaklaşık kırk değişik anlam için kullanıldığını da mecaz saymıştır.²³

Mecaz hakkında yapılan araştırmalarda mecaz kavramının literatüre dâhil olduğuyla ilgili bir tarih aralığı söylenebiliyorsa da dilde kullanımı dilin kullanımı kadar eskidir. Zira mecazî kullanım salt şer'î bir kullanım olmayıp dilin tabiatında mevcuttur. Bu nedenle mecaz kavramının şer'î alanda kullanımıyla dilde kullanımı farklıdır. Hatta şer'î naslarda kullanımıyla kavram olarak literatürde yer alması da farklıdır. Dilde kullanımı dilin var olduğu tarih, şer'î naslarda kullanımı şer'î nasların nâzil olduğu tarih ve literatürde varlığı literatürde yer aldığı tarih itibariyledir.²⁴

2. Hicrî İlk Beş Asır Kelamcı Usûlcülerde Mecaz

Dil kaynaklarında yer alan ve yukarıda bazı örnekleri zikredilen hakikat ve mecaz tanımları yüzeysel iken kelâmî mülâhazalarla iç içe gelişen fıkıh usûlü²⁵ kaynaklarında bazen sade bazen de kelâmî

²² Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr (b.) Muhammed b. Alî el-Hârizmî es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987), 358-360.

²³ Ebû Ubeyde et-Teymî el-Basrî Ma'mer b. el-Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân* (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, ts.), 1/16; Sabri Türkmen, *Ebu Ubeyde, Hayatı ve Eseri "Mecâzu'l-Kur'an"ın Dil Özellikleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 77; Hikmet Akdenir, "Kur'ân-ı Kerîm'de Mecazın Varlığı Problemi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (15 Haziran 1998), 60. Konuyla ilgili ayrıca bk. Nasr Hamid Ebu Zeyd, *el-İtticâhu'l-Aklî fi't-Tefsîr: Dirâsetün fi Kadiyyeti'l-Mecâzi fi'l-Kurâni İnde'l-Mu'tezile* (b.y.: Müessesetü Hindâvî, 2023), 111-112; Maşallah Turan, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Sembolizm Tartışmaları* (Konya: Hüner Yayınları, 2016), 38; İsmail Durmuş, "Mecaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 09 Şubat 2024).

²⁴ Arapça ve Arapça dışındaki dillerde mecazi kullanım ve mecazın tanımlanmasının tarihsel süreci ile ilgili ayrıca bk. Üsmetullah Sami, *İslam Hukuk Usulünde Mecaz* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 45-47.

²⁵ Bu çalışmada daha çok kelamcı usulcülerin kaynakları inceleneceğinden Hanefî usul eserlerinden yoğun kelâmî mülâhazalar ihtiva eden Cessâs'ın usul eserine de bakılacaktır. Konunun Hanefî fıkıh usulü literatüründeki yeri için

mülâhazalar dikkate alınarak mecaza dair farklı tanımlar geliştirilmiştir. Günümüze ulaşan ilk fıkıh usûlü eseri olarak kabul edilen *er-Risâle* adlı eserinde İmam Şâfiî mecaz bahsini sistematik şekilde ele almamış ve mecaza dair tanımında bulunmamışsa da mecaz anlamında kullanılan ittisa' kavramına yer vermiştir. Şâfiî, umûm anlam için vazedilmiş lafızların delaleti bahsinde dilin ittisa'ını konu edinmiş, dilde kullanılan lafızların pekâlâ vazedildikleri anlam dışında kullanılabildiklerini ifade etmiş ve bu durumun dilin tabiatında var olduğunu vurgulamıştır. Şâfiî, umum anlam için vazedilmiş lafzın umum anlam ifade edebildiği gibi husus anlam da ifade edebildiğini kaydetmiştir. Keza anlamına delalet etmede zâhir olan lafzın zâhir anlamı dışında bir anlam da ifade edebildiğini savunmuştur.²⁶ Şâfiî'nin bu noktadaki görüşünden konumuzla alakalı olan kısmı bunların tamamını dilde kullanılan lafızların anlam yelpazesinin genişletilmesi olan ittisa' olarak kabul etmesidir. Bu da adına mecaz denilmesine de lafzın dilde vazedildiği anlam dışında kullanılmasının Şâfiî tarafından kabul edilerek ele alındığını ortaya koymaktadır.²⁷

Kelâmî argümanlar ihtiva eden ilk fıkıh usûlü kaynaklarından sayılan *el-Fusûl* adlı eserin müellifi Cessâs, hakikati, bir şeyin dilin aslında vazedildiği isim ile isimlendirilmesi, mecazı ise kelimenin dilde hakiki anlamı dışında kullanılması şeklinde tanımlamıştır. Cessâs, yaptığı bu tanıma "baba" kelimesini örnek vermiş ve bu kelimenin dede için kullanılmasının mecaz olduğunu ifade etmiştir.²⁸ Dördüncü asır önde gelen Eş'arî usûlcülerinden kabul edilen Mâlikî fakihî Bâkılânî hakikati, kelâmın asıl vazedildiği anlam için kullanılması, mecazı ise kullanımda kelâmın vaz' çerçevesi dışına taşması, bu çerçeveyi aşması ve vazedildiği anlam dışında kullanılması şeklinde tanımlamıştır.²⁹ Cessâs ve Bâkılânî'nin mecaz kavramı için yapmış oldukları tanımlar benzer olup fıkıh usûlü sahasında kabul görmüş ve bu tanımlar Cüveynî (öl. 478/1085),³⁰ Gazzâlî (öl. 505/1111) ve Bâcî (öl. 474/1081)³¹ başta olmak üzere sonraki usûlcüler tarafından benimsenmiştir. Şu var ki mecaz kavramına dair Bâkılânî'nin yapmış olduğu tanım kendisinden sonraki usûlcüler üzerinde önemli ölçüde etkin olmuşsa da Gazzâlî'nin tanımı biraz daha farklıdır. Gazzâlî mecazı, "Araplar'ın vazedildiği anlam dışında kullandığı lafız" şeklinde tanımlamıştır.³² Mu'tezilî âlimlerin tanımlarının tahlil edileceği çalışmamızın ileriki safhalarında Gazzâlî'nin tanımının Mu'tezilî usûlcülerin tanımına olan yakınlığı ortaya konulacaktır.

Şâfiî fakihî Sem'ânî (öl. 489/1096) ise bu tanıma herhangi bir eleştiri yapmadan kendi ifadesiyle daha iyi bir tanım denemesinde bulunduğunu ifade etmiştir. Ona göre hakikat, vazedildiği anlamı ifade eden,

bk. Şükrü Ayran, *Hanefî Fıkıh Usulcülerinin Hakikat ve Mecaz Anlayışı* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018).

²⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs Şâfiî, *er-Risâle* (Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 2010), 55-56.

²⁷ Ayrıca bk. Aydın, "Hakikat ve Mecaz'ın Terimleşme Süreci", 26.

²⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî Cessâs, *Usûlu'l-Cessâs el-Musemmâ el-Fusûl fi'l-Usûl* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), 1/198. Mecaz kavramı hakkında Cessâs'ın detaylı görüşleri için ayrıca bk. Ramazan Çöklü, "Hicrî 4. Asır Fıkıh Usûlü Geleneğinde Mecazın Varlığına Yönelik Tartışmalar: Cessâs Örneği", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 9/1 (10 Ocak 2023), 430.

²⁹ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî, *et-Taqrîb ve'l-irşâd fi usûli'l-fıkıh*, thk. Muhammed es-Seyyid Osman (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012), 192-193.

³⁰ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nîsâbü'rî Cüveynî, *el-Varakât fi usûli'l-fıkıh* (Suudi Arabistan: Dârü's-Sumay'î, 1996), 9; İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nîsâbü'rî Cüveynî, *Kitâbu't-Telhîs fi Usûli'l-Fıkıh*, thk. Abdullah Cevlem en-Nibâlî - Şibbîr Ahmed el-Ömerî (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1996), 1/184 vd.

³¹ Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücbî el-Bâcî, *el-İşârât* (Tunus: el-Matbaatü't-Tûnusiyye, 1351), 6.

³² Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-üşûl* (Bayrut: Müessesetü'r-Risâle, 2012), 2/23-24.

mecaz ise vazedildiği anlam dışında bir anlam ifade eden lafızdır.³³ Sem'ânî yaptığı bu tanımla birlikte mecazın salt bir kullanım olmadığını ortaya koymuş, ancak mecaz için de bir vaz'ın olup olmadığı noktasına herhangi bir açıklık getirmemiştir.

Hicrî beşinci asır usûlcülerinden Hanbelî usûlcü Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (öl. 458/1066) günümüze ulaşan ilk Hanbelî usûl eseri sayılan *el-Udde fi usûli'l-fikh* adlı eserinde yukarıdaki tanıma benzer bir tanım yapmıştır. Hakikati iki farklı şekilde açıklayan Ferrâ, (a-) bir şeyin niteliği ve anlamı ve (b-) kelamın hakikati olmak üzere temelde iki anlam için kullanıldığını ifade etmiştir. Ferrâ, birinci anlamıyla hakikatin karşılığının olmadığını ancak ikinci anlamıyla karşılığının mecaz olduğunu savunmuştur. Ona göre bu anlamıyla kelimada hakikat, lafzın vazedildiği anlam üzerine kalması, mecaz ise lafzın vazedildiği anlam dışına taşırılmasıdır. Ferrâ'ya göre mecaz, lafızda fazlalık, eksiklik, takdim-tehir veya isti'are bulunması şeklinde dört yolla meydana gelir.³⁴

Cessâs ve Bâkılânî ile başlayan ve hicrî beşinci asır usûl kaynaklarında yaygın olan mecaz tanımı da dil âlimleri arasında yaygın olan mecaz tanımıyla örtüşmektedir. Onlara göre ana hatlarıyla lafzın asıl vazedildiği anlamın dışına taşırılması ve bu anlam dışında kullanılması şeklindedir. Fıkıh usulü literatürü içerisinde Zâhirî usûl âlimi İbn Hazm (öl. 456/1064) ise mecazi kullanımı dilde nakil olarak kabul etmiştir. İbn Hazm mecazi lafzın vazedildiği anlamdan nakledilmesi şeklinde tanımlamış ve dilde bu durumun az vuku bulduğunu savunmuştur. Mecazın dilde nakil olarak kabul edilmesi görebildiğimiz kadar ilk defa İbn Hazm ile başlamış ancak bu durum lafzi farklılıktan öteye geçememiştir. Zira İbn Hazm da diğer usûlcüler gibi mecazın lafızda fazlalık, eksiklik, takdim-tehir veya isti'are şeklinde dört yolla meydana geldiğini kaydetmiştir.³⁵ Bunun yanı sıra dil âlimlerinden Abdülkâhir el-Cürcânî ve fıkıh usulü âlimlerinden Şîrâzî, (öl. 476/1083) de mecazi, lafzın dilde vazedildiği anlamdan nakledilmesi şeklinde tanımlayarak İbn Hazm gibi mecazi dilde nakil olarak kabul eden usûlcülerden sayılmışlardır.³⁶

Hicrî beşinci asra kadar usûl kaynaklarında mecaz kavramına dair karşımıza iki tanım çıkmaktadır. Bu tanımlardan biri dil âlimlerinden nakledilen ve Cessâs ve Bâkılânî'den itibaren fıkıh usulünde yoğun olarak benimsenen tanımdır. Bu tanıma göre mecaz, lafzın dilde vazedildiği hakiki anlamı dışında kullanılmasıdır. İkincisi ise İbn Hazm ve Şîrâzî tarafından benimsenen tanım olup bu tanıma göre mecaz, lafzın vazedildiği anlamdan nakledilmesidir ve bu tanıma göre mecaz dilde kullanımdan öte nakildir.³⁷

³³ Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es-Sem'ânî, *Qavâtu'ü'l-edille fi'l-usûl* (Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1998), 2/84.

³⁴ Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ, *el-Udde fi Usûli'l-Fikh*, thk. Ahmed b. Ali el-Mubarekî (Riyad: y.y., 1993), 1/172-173.

³⁵ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî İbn Hazm, *el-İhkâm fi usûli'l-aḥkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dârü'l-Afâkî'l- Cedîde, ts.), 1/48; Hüsamettin Kaya, *Zâhirî Mezhebinde Hadis ve Sünnet Anlayışı* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 91-93. İbn Hazm'ın mecaza dair görüşleri için ayrıca bk. Abdulmuttalip Arpa, "Zâhirîlik ve Mecâz: İbn Hazm Örneği", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/25 (15 Haziran 2012), 59-61; Soner Gündüzöz, "Klasik ve Modern Arap Literatürü Açısından İslam Düşüncesinde Hakikat ve Mecaz Tartışmaları", *İslâmî İlimler Dergisi* 8/1 (2013), 41.

³⁶ Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf Şîrâzî, *el-Lüma' fi usûli'l-fikh*, thk. Yusuf Ali Bedvî (Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 2014), 39-40; Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, thk. Abdülmecid Türkî (Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslami, 1988), 1/172; Ebubekir Abdülkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed Cürcânî, *Esrâru'l-Belâğa* (Kahire: Matbaatü'l-Medeni, 1431), 400.

³⁷ Fıkıh usulü literatüründe hakikat ve mecaz kavramlarının tanımı hakkında detaylı bilgi için bk. Davut İltaş, *Fıkıh Usulünde Mütakellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı* (İstanbul: İSAM Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2011), 154-155.

3. Mu'tezilî Usûlcülere Göre Mecaz

Dilde nakil ve şer'î hakikatler başta olmak üzere dile dair birçok meseleyle ilgili tartışma Mu'tezile'nin kurucusu Vâsıl b. Atâ (öl. 131/748)'ya kadar geri götürülebiliyorsa³⁸ da mecaz hakkında kendisinden gelen bir alıntıya rastlamadık. Yukarıda dilcilerin mecaza yaklaşımları ele alınırken dil âlimi olması hasebiyle Câhiz'in mecaz anlayışı ortaya konuldu ve Câhiz'in mecaz kavramı kullanmasa da mecaz örneklerine yer verildiği ortaya konulmuştur. Bu başlık altında ise mecaz hakkındaki görüşlerine ulaşabildiğimiz önemli bazı Mu'tezilî âlimlerin mecaz anlayışları ele alınacaktır. Bunlar içerisinde mecaz tanımını yapmayan ancak sahip olduğu düşünsel sistem içerisinde mecaza önemli bir yer ayıran Mu'tezilî âlimlerden Ebû Ali el-Cübbâî ve Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin konuya dair görüşleri ele alınacaktır.

Mu'tezilî gelenek içerisinde tespit edebildiğimiz kadarıyla mecazı ilk kez tanımlayan Ebû Abdullah el-Basrî'dir. Konuya dair yaptığımız araştırmalar neticesinde Kādî Abdülcebbâr'ın eserlerinde mecaza dair önemli argümanlar olsa da ondan nakledilen ve onun mecaz anlayışını bir bütün olarak yansıtan mecaz tanımını günümüze ulaşmamıştır. Bazı kaynaklarda³⁹ Kādî Abdülcebbâr'a nispet edilen Mecaz tanımının onun mecaz anlayışını yansıtmadığı yönündeki kanaatimizi belirtmek isteriz. Mu'tezilî gelenek içerisinde Mu'tezile'nin önde gelen âlimleri mecaz kavramını önemli ölçüde kullanmış olsalar da ilk kez düşünsel zemini güçlü ve komplike bir yapı arz eden mecaz tanımını Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'den tarafından yapılmıştır. Ebü'l-Hüseyin Mu'tezilî âlimler ve diğer âlimlerin mecaza dair görüşlerinden önemli ölçüde istifade etmişse de söz konusu mülahazaları tanım içerisinde zikrederek bu noktada önemli bir gelişmeye katkıda bulunmuştur. Bu tanımın tahlili yapılacak ve yer yer konuya dair Kādî Abdülcebbâr'ın eserlerinde yer alan pasajlar incelenecektir. Böylesi bir metodun kullanılmasındaki hedef Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin mecaz tanımını incelerken bu tanımın ne denli hocası Kādî Abdülcebbâr'a dayandığını ortaya koymaktır.

Mu'tezilî âlimlerden Ebû Ali el-Cübbâî ve Ebû Hâşim el-Cübbâî'den bir mecaz tanımını nakledilmemişse de onlar kendi düşünsel sistemleri içerisinde hakikat ve mecaz kavramlarına sıkça atıfta bulunmuşlardır. Kādî Abdülcebbâr'ın kendilerinden yapmış olduğu alıntılardan anlaşıldığı kadarıyla onlar tanım yapmadan mecaz kavramına sade bir anlam yüklemişlerdi. Cübbâîler Allah hakkında kullanılacak isimleri konu edinirken *Raflî* gibi hakiki anlamları itibariyle Allah hakkında kullanılmayacak bazı isimlerin dilde vazedildiği anlam ile Allah'ın sıfatları arasındaki benzerlik sebebiyle Allah hakkında mecazen kullanılabilmesini kabul etmişlerdir. Onlara göre *Raflî* kavramının hakiki anlamı mekânda yükselmektir. Şanı yüce olan Allah hakkında kullanılması ise mecaz ve teşbih yoluyla'dır.⁴⁰ Cübbâîler'in mecaz tanımını günümüze ulaşmamışsa da bu ve benzeri örneklerden yola çıkarak onların mecazı "bir lafzın vazedildiği anlam dışında kullanılması" şeklinde kabul ettiklerini söylemek mümkündür.

³⁸ Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, 1/142-143.

³⁹ Ebü'l-Hüseyin Kıvâmüddîn Ahmed b. Ebî Hâşim Muhammed el-Hüseyinî el-A'râbî el-Kazvînî Mânkdîm Şeşdîv, *Ta'liku Şerhi'l-Usûli'l-hamse*, thk. Abdulkerim Osman (Kahire: Mektebetu Vahbe, 2010), 420; Yunus Cengiz, "Teolojik Dilde Mecâza Yer Bulmanın İmkânı -Kādî Abdülcebbâr Açısından Bir Çözümleme-", *İslâmî İlimler Dergisi* 8/1 (2013), 131; Ramazan Çöklü, *Fıkıh Usûlü Edebiyatında Mücmel ve Mübeyyen* (Ankara: Fecr, 2023), 41.

⁴⁰ Ebü'l-Hasen Kādî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr el-Hemedânî Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-âdl* (Buyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012), 5/190.

Mu'tezilî âlimlerden Ebû Abdullah el-Basrî'den mecaz kavramına dair iki tanım nakledilmiştir. Birinci tanıma göre hakikat, kelâmında kullanılan ifadelerin manayla eşit düzeyde olması ve manaya nispeten lafızda eksiklik, fazlalık veya naklin bulunmaması, mecaz ise kelâmında kullanılan lafızların eksiklik, fazlalık veya nakil sebebiyle manayla eşit olmamasıdır. Ebû Abdullah'ın yaptığı ikinci tanıma göre ise hakikat, lafzın vazedildiği anlamda kullanılması, mecaz ise lafzın vazedildiği anlam dışında kullanılmasıdır. Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin aktardığına göre Kādî Abdülcebbâr, Ebû Abdullah'dan nakledilen ilk ifadelerin hakikat ve mecaza dair tanımlama değil, nitelendirme olduğunu ifade etmiştir. Sahada yapılan birçok tanımın nitelendirme şeklinde olduğu göz önünde bulundurulunca Kādî Abdülcebbâr'ın böyle bir itirazda bulunması Ebu Abdullah tarafından yapılan tanımın bazı düşünsel itirazlara kapı aralayabileceğini göstermektedir. Bunun yanı sıra Ebü'l-Hüseyin, Kādî Abdülcebbâr'ın Ebû Abdullah'dan nakledilen ikinci tanımı tashih etmeye çalıştığını ifade etmiş, ancak bunun detayları noktasında ayrıntıya yer vermemiştir.⁴¹

Ebü'l-Hüseyin el-Basrî de Kādî Abdülcebbâr gibi "lafzın vazedildiği anlam dışında kullanılması" şeklinde Ebû Abdullah'dan nakledilen tanımı, ağıyarını mani' olmadığı gerekçesiyle eleştirmiştir. Ayrıca mecaz için böyle bir tanımın yapılması durumunda hitabın anlamının tespiti noktasında bir çerçeveden söz edilemeyeceğini ifade etmiştir. Ebü'l-Hüseyin tarafından yapılan bu eleştiri aynı zamanda önu açık bir mecazî kullanım anlayışına da engel olma girişimi sayılabilir. Ebü'l-Hüseyin, yaptığı bu eleştiriyi *gök/السماء* kelimesi üzerinden örneklendirmiş ve mecazın "kelimenin vazedildiği anlam dışında kullanılması" şeklinde tanımlanması durumunda dile dair herhangi bir muvazaaya/uzlaşya konu olmamasına rağmen "gök" kelimesinin mecazi olarak *yer/الأرض* için kullanılmasının mümkün olabileceğini savunmuştur. Dolayısıyla Ebü'l-Hüseyin'e göre hitabın anlaşılması için kelimenin mecaz anlamda kullanılması da ancak bir uzlaşya ile olabilir.⁴² Ebü'l-Hüseyin, bu noktadaki görüşüyle özelden Ebû Abdullâh'ın tanımını genelde ise dilcilerden ve yukarıda bahsi geçen Cessâs ve Bâkullânî'den nakledilen tanımları eleştirmektedir.

Kendisinden önce mecaza dair ortaya konulmuş birikimden de istifade ederek düşünsel arka planı güçlü bir mecaz tanımı yapan Mu'tezilî âlimlerden Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, yaptığı mecaz tanımı ile hakiki anlamdaki muvazaa gibi güçlü olmasa da mecazî anlam için de bir uzlaşya olması gerektiğini ortaya koymuştur. Ebü'l-Hüseyin, dilde mecazın varlığının ispata gerek duyulmayacak kadar açık olduğunu ifade ettikten sonra, konuşmanın vuku bulunduğu hitap türünde lafzın vazedildiği asıl anlam için kullanılmasını hakikat; bu anlamdan başka, üzerinde uzlaşya (istilâh) oluşmuş başka anlam için kullanılmasının mecaz olduğunu kaydetmiştir.⁴³

Ebü'l-Hüseyin'in yapmış olduğu bu tanım kendisinden sonraki literatürde önemli yer bulmuştur. Nitekim yukarıda kısmen değinildiği üzere Gazzâlî Ebü'l-Hüseyin'in mecaza dair tanımının orijinalliğini kendi yaptığı tanım ile vurgulamıştır. Gazzâlî'nin mecazı "Araplar'ın bir lafzı vazedildiği anlam dışında kullanmaları" şeklindeki tanımlaması üstü kapalı şekilde de olsa Ebü'l-Hüseyin'in tanımını haklı gördüğünü göstermektedir. Buna göre lafzın mecaz olarak kullanılabilmesinin ön şartı Arapların kullanımına konu olması ve hitapta kullanılması durumunda kastedilen anlamın anlaşılması noktasında herhangi bir problemin olmamasıdır.⁴⁴

⁴¹ Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Alî b. Tayyib Basrî, *el-Mu'temed fi uşûli'l-fıkh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 1/11-14.

⁴² Basrî, *el-Mu'temed*, 1/12.

⁴³ Basrî, *el-Mu'temed*, 1/11.

⁴⁴ Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/23-24.

Kelamcı usûlcüler içerisinde Ebü'l-Hüseyin'in mecaz tanımını güçlü bir tonla kabul eden Râzî, hakikat ve mecaz kavramlarına dair en güzel tanımın Ebü'l-Hüseyin'in tanımı olduğunu ifade etmiş ve bununla beraber tanıma bir kayıt ile eklemeye bulunmuştur. Râzî, Ebü'l-Hüseyin'in yaptığı tanıma "kullanıldığı anlam ile asıl vazedildiği anlam arasındaki alaka sebebiyle" kaydını eklemenin gerekli olduğunu dile getirmiştir. Râzî, Ebü'l-Hüseyin tarafından yapılan tanıma eklediği bu kayıtle birlikte mecazı, "lafzın konuşmanın vuku bulduğu istilahta vazedildiği asıl anlamdan başka, iki anlam arasındaki alaka sebebiyle üzerinde uzlaşma (istilah) yapılmış bir anlam için kullanılması/ ما أفيد به معنى مصطلح عليه غير ما اصطلاح عليه في أصل" şeklinde tanımlamıştır.⁴⁵

Genelde Mu'tezile özelde de Kādî Abdülcebâr ve öğrencisi Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin dil anlayışları bütün olarak düşünüldüğünde, Râzî'nin yaptığı eklemenin Mu'tezile'nin düşünsel sistemi açısından gerekli olmadığı söylenebilir. Zira onlara göre mecazi olarak kullanılan lafzın kullanıldığı anlam, muhatabın belli ölçüde üzerinde uzlaşma sağladığı bir anlam olmalı ve hitabı anlayabileceği ölçüde muhatap tarafından biliniyor olmalıdır. Burada iki anlam arasındaki alakadan çok muhatabın o kullanıma aşina olması vurgulanmış ve onlara göre mecazi kullanım için bu yeterli kabul edilmiştir. Daha açık ifade ile, Mu'tezilî âlimlere göre mecazi kullanım için iki anlam arasındaki alakadan ziyade, muhatabın mecazi kullanıma aşina olması ve hitabın muhatap tarafından anlaşılır olması gereklidir. Mu'tezile'ye göre çoğunlukla lafzın hakiki anlamı ile mecazi anlamı arasında alaka varsa da mecazi kullanımı belirleyen asıl öğe bu alaka değil ve alakanın olduğu her yer mecazi kullanıma elverişli olmayabilir.

Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin mecaza dair yaptığı tanımda iki anlam arasındaki alakanın tanımında zikredilmemesini Mu'tezile'nin düşünsel sistemi açısından tutarlı bulduğumuzu ifade ederek meseleyi bir örnek üzerinden izah edelim: Dilde حمار kelimesinin mecazî anlamda aptal kişi için kullanıldığı bilinmekte ve çoğu kez bunun iki anlam arasındaki alaka sebebiyle olduğu ifade edilmektedir. Mu'tezilî geleneğin bu noktadaki görüşlerinin anlaşılması için konu çerçevesinde yapılan tanımlama ve mülahazalar dikkate alınarak bu hususun dikkatle incelenmesi gerektiği kanaatindeyiz. Acaba حمار kelimesinin aptal anlamında kullanılması gerçekten iki anlam arasındaki alaka sebebiyle midir yoksa dilin muvazaa sisteminde kelimenin ikincil anlamının bu şekilde karşılıklı uzlaşma ile belirlenmesi sebebiyle midir? Mecazın tanımında muvazaaya yer vermeyen ve lafzın mecazî anlamda kullanılmasını salt alaka sebebiyle açıklayanlar حمار kelimesinin aptal anlamında kullanılmasının anlamlar arasındaki alakaya bağlarlar. İleride mecazi kullanım-vaz' ilişkisini işleyeceğimiz yerde ele alacağımız üzere özellikle Mu'tezilî âlimlerden Câhiz ve Cübbâîler'in mecaz anlayışlarını incelediğimiz üzere bazı mecaz türlerinde iki anlam arasında benzerlik ilişkisi olduğundan söz edilmişse de mecazi kullanımı sağlayan tek unsur bu alaka değildir. Buna göre Mu'tezilî âlimler lafzın mecazî kullanımını alakadan çok muvazaa sistemine bağlamışlardır. Onlara göre hitabın anlaşılması için şer'î hitapta kullanılan lafızların muhatap kitlenin uzlaşmasına konu olmuş olmalıdır. Bu uzlaşma ya aslî muvazaa olur ve bu da lafzın birincil anlamının belirlenmesidir ya da aslî muvazaa kadar güçlü olmayıp lafzın ikincil anlamının belirlenmesidir. Ama her iki şekilde de muhatabın uzlaşmasını ifade eder. Böylece Mu'tezile'ye göre lafzın mecazi anlamda kullanılması da bu uzlaşmaya bağlıdır ve bu durum bazen muvazaa ve vaz' kavramlarıyla bazen de istilah kavramıyla ifade edilmiştir.⁴⁶

⁴⁵ Râzî'nin görüş ve değerlendirmeleri için bk. Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer et-Taberistânî Râzî, *el-Maḥşûl* (Dimaşk: Müessesetü'r-Risâle, 2012), 1/96.

⁴⁶ Yasin Akan, *Kādî Abdülcebâr'ın Fıkıh Usulü Yaklaşımında Şer'î Hitabın Anlaşılması* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 60.

Ebü'l-Hüseyin el-Basrî tarafından yapılan mecaz tanımına Râzî'nin yaptığı eklemenin yerinde olduğu bazı araştırmacılar tarafından dile getirilmiş ve mecazi kullanımın önu açık bir kullanım olmadığını tanımda belirtmek için böyle bir kaydın gerekli olduğu ifade edilmiştir.⁴⁷ Ancak Mu'tezile'nin vaz'da lafız ile anlam arasındaki münasebetin zorunlu olmadığı yönündeki görüşü⁴⁸ göz önünde bulundurulursa böyle bir kaydın gerekli olmadığı ortaya çıkacaktır. Bu durumda lafzın mecazi anlamda kullanılması iki anlam arasında alaka olsun veya olmasın lafzın ikincil düzeyde bir uzlaşıya konu olması sebebiyledir. Söz konusu mesele tartışmayı isim ile müsemmâ arasında münasebetin gerekip gerekmediği noktasına taşıyacaktı ki, Mu'tezilî âlimler dâhil bazı usûl âlimleri bu münasebetin zorunlu olmadığını savunmuşlardır.⁴⁹

Baba-oğul Cübbâîler sahip oldukları kelâmî sistem içerisinde mecaz kavramını kullanmış olsalar da mecaza dair kendilerinden herhangi bir tanımın nakledilmediğine ve bazı örnekler üzerinden Cübbâîler'in hangi kullanımları mecaz kabul ettiklerine yer verildi. Ebû Abdullah el-Basrî'den ise iki farklı tanım nakledildiği ve bu tanımların mecaz tanımının gelişiminde ciddi anlamda etkili olmuşsa da sonraki Mu'tezilî âlimler tarafından bire bir takip edilmediği ifade edildi. Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin kendisinden önceki birikimi değerlendirerek ortaya koyduğu ve literatürde kabul gören mecaz tanımı ele alındı ve bunun literatürdeki yerine işaret edildi. Şimdi ise Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin yapmış olduğu tanımın otantikliğini ortaya koyan ve Mu'tezilî düşüncenin derinliğinden izler taşıyan kayıtlar başlıklar halinde ele alınacaktır

Ebü'l-Hüseyin el-Basrî yaptığı tanım ile Mu'tezilî düşüncede bir lafzın hakiki veya mecazî anlam için kullanıldığını ortaya koymak için önce hitabın türünün dikkate alınması gerektiğini savunmuştur. Bizler ise Mu'tezile'nin mecaz anlayışını bir bütün olarak göz önünde bulundurup bağlamı, hitabın türü ve karine şeklinde ele almayı uygun gördük. Zira bir lafzın hakiki veya mecazi anlam için kullanıldığı hitabın türüne göre belirleniyor olsa da hakiki anlamın kastedilmesine engel bir karine yoksa lafzın mecazi anlamda kullanıldığı bilinemez, aksine bu durumda lafzın hakiki anlamda kullanıldığı kabul edilmelidir. Mecazın belirlenmesinde bağlamın yeri incelendikten sonra Mu'tezilî düşüncede mecaz-vaz' ilişkisi ele alınacak ve Mu'tezilî usûlcülerin bu noktadaki görüşleri incelenecektir.

3.1. Mecazın Belirlenmesinde Bağlamın Yeri

Metnin anlaşılması muhtevasında yer alan lafızların kullanıldığı anlamların ortaya konulmasıyla mümkündür. Bu da ağırlıklı olarak metinde kullanılan lafızların hangilerinin hakiki hangilerinin mecazi anlamda kullanıldıklarını ortaya koymakla olur. Bir metin tahlil edilirken lafızların hangilerinin hakiki hangilerinin mecazi anlamda kullanıldıklarını ortaya koymak için başvuru sistemine bağlam demeyi uygun gördük. Bağlam, anlaşılmaya konu edilen metnin yer aldığı hitabın türü ve hakiki anlamın kastedilmediğini ortaya koyan karine şeklinde temelde iki alt başlık altında incelenecektir.

⁴⁷ İltaş, *Fıkıh Usulünde Mütekellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı*, 154-155.

⁴⁸ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 5/156-157, 169.

⁴⁹ Ebu Zekeriyâ Yahyâ b. Mûsâ er-Râhûnî, *Tuḥfetü'l-mesûl fi şerḥi Muḥtasari Münteḥes-sûl* (İmârât: Dârü'l-Buhûs li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 2002), 1/407.

3.1.1. Hitabın Türü

Hitabın anlaşılması konusu dil ve fıkıh usûlü literatürünü hayli meşgul etmiştir. Yukarıda irdelediğimiz hakikat ve mecaz tanımlarından anlaşılıyor ki Mu'tezilî bazı âlimler istisna edilirse dil ve fıkıh usûlü âlimlerinin büyük çoğunluğuna göre lafzın dilde vazedildiği anlam dışında kullanılması mecaz olarak kabul edilmiştir. Mamafih Kādî Abdülcebbâr mecaz ile ilgili ortaya koyduğu sistem içerisinde ve Ebü'l-Hüseyn el-Basrî mecaza dair yaptığı tanımda açıkça belirtmişlerdir ki bir lafzın hakikî veya mecazi anlamının belirlenmesi lafzın kullanıldığı hitabın türüne göre değişmektedir. Buna göre değerlendirmeye alınan şer'î hitabın anlaşılmasında Şâri'in belirlemiş olduğu çerçeve (şer'î hakikat) esas alınacaktır. Böylece şer'î hitapta الصلاة kelimesi gibi şer'î hakikat anlamına nakledilen bir kelime kullanıldığında hakiki ve akla ilk gelen Şâri'in bu kelime için belirlemiş olduğu anlamdır.⁵⁰ Ya da lafız örfî kullanımda bir anlam kaymasına uğramışsa ve anlamın belirlenmesi örfün müdahalesiyle bir değişim yaşamışsa bu müdahale anlamın belirlenmesinde esas alınacaktır. Buna da الدابة kelimesi örnek verilebilir. Bu kelime dildeki anlamı ile hareket eden, canlı varlıkları ifade ediyorken örfte at için kullanılmaktadır. Dolayısıyla الدابة kelimesi söz konusu örfte hakiki anlamda at için kullanılmaktadır ve anlamını belirleyen de bağlamdır.⁵¹ Buna göre söz konusu bu iki durumdan herhangi bir durum söz konusu değilse yani değerlendirmeye alınan lafız şer'î hakikat veya örfî müdahaleyle anlam değişikliğine uğramış bir lafız değilse dildeki anlamı esas alınacak ve lafzın hakiki veya mecazî anlamının belirlenmesinde dilde vazedildiği anlamı kabul edilecektir.

Mu'tezilî geleneğe göre lugavî, örfî ve şer'î diye üç çeşit hakikat vardır. Söz konusu kelamın bağlamı bu üçünden hangisini konu ediniyorsa lafzın hakiki veya mecazi anlamda kullanıldığı buna göre belirlenir. Bir lafza Şâri' tarafından dilde vazedildiği anlamdan farklı bir anlam yüklenmişse ve lafız şer'î hakikat hüviyetine sahip olmuşsa artık o lafzın din dilindeki hakiki anlamı Şâri'in belirlediği anlamdır. Şâri' ise bir lafzın şer'î hakikat olduğunu muhataba farklı yollarla beyan etmek durumundadır. Mu'tezile'ye göre Şâri'in hitapta bir lafzı dilin vaz'ı dışında başka bir anlamda kullanması pekâlâ mümkündür. Ancak Şâri' bu anlamı muhataba beyan ettiği vakit söz konusu hitabı hasen olur. Şâri' bir lafzı dilde kullanıldığı anlamın dışında kullanırsa ve bunun da şer'î bir hakikat olduğunu muhataba beyan etmemişse dildeki vaz'ının esas alınması gerekir. Şâri'in lafzın şer'î bir hakikat olduğuna dair muhataba beyan delili göndermeyip muhatabı bunu anlamaya mecbur bırakması O'nun adaletine yaraşmaz. Buna *salat*, *zekat* ve *hac* kavramları örnek verilebilir. Sözü edilen bu kavramların her biri din dilinden bağımsız olarak da Arapçada anlam ifade eden kelimelerdir. Ancak Şâri' bu kavramlara yepyeni anlamlar yüklemiştir. Dolayısıyla bu kavramlar din dilinde Şâri'in belirlediği anlamlarda kullanıldıkları vakit hakiki anlamda kullanılmışlardır. Şayet bu anlamların dışında kullanılırlarsa mecaz kabul edilirler.⁵²

3.1.2 Karine

Mu'tezilî gelenek içerisinde mecaza dair geliştirilen tanımda doğrudan zikredilmeyip dolaylı olarak ifade edilen bir husus da karine meselesidir. Bir lafzın hakiki anlamda kullanıldığına engel teşkil eden yani hakiki anlamın kastedilmiş olmasını engelleyen sebepler karine olarak adlandırılır.

⁵⁰ Basrî, *el-Mu'temed*, 1/18-21.

⁵¹ Basrî, *el-Mu'temed*, 1/21.

⁵² Basrî, *el-Mu'temed*, 1/14.

Karine, “hitaptan irade edilen anlama işaret eden delil”⁵³ şeklinde tanımlanır ve hal karinesi, manevi karine ve lafzî karine şeklinde üç çeşidi olduğu kabul edilir. Mu‘tezilî âlimlerden Kādî Abdülcebbâr, lafzın mecazi anlamına delâlet etmesi hususunda karineyi cümlede kullanılan istisna gibi güçlü delil kabul etmiş ve bir kelâmda kullanılan "bir hariç on ifadesinin" dokuza delâlet ettiği gibi karinenin de lafzın mecazi anlamına delâletinde güçlü bir delil olduğunu ifade etmiştir.⁵⁴

Kādî Abdülcebbâr, lafzın mecazi anlamda kullanıldığını gösteren karine ile ilgili çerçeveyi geniş tutmuş ve karinenin aklî bir delil olabileceği gibi başka bir delil de olabileceğini savunmuştur. Kādî, umum için vazedilen lafızların husus anlam için kullanılmasının mecaz olduğunu ve bu mecazi kullanım için karine olarak tahsis deliline ihtiyaç olduğunu ifade etmiştir.⁵⁵ Mutlak emrin iradeye delalet ettiği yönündeki görüşünden hareketle emir sîgasının şer‘î hükümlerden hakiki anlamda nedb veya vüçûba delâlet ettiğini kabul eden Kādî, bu anlamlar dışında tehdit, ibâha gibi başka bir anlama delâletinin ancak bir karine ile mecaz olarak caiz olabileceğini kaydetmiştir.⁵⁶

Kādî Abdülcebbâr, cümle içerisinde kullanılan lafzın hakiki anlamda kullanıldığına dair engel oluşturan bir karine olmaması durumunda lafzın hakiki anlamı üzerine hamledilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu durum tabii olarak lafzın hakiki anlamının asıl olmasıyla doğrudan alakalıdır. Dolayısıyla cümle içerisinde kullanılan bir lafızdan aslî anlamı dışında bir anlamın kastedilmesinin karineye bağlı olduğunu savunmuştur. Kādî Abdülcebbâr'ın sahip olduğu düşünsel sistemin bu noktadaki görüşünde önemli bir etkisi olduğu görülmektedir. Kādî, şer‘î hitabın Şâri'in kastı doğrultusunda anlaşılması gerektiği noktasına vurgu yapmış ve buna yönelik bir sistem ortaya koymuştur. Buna göre lafızların hakiki anlamları asıl, mecazi anlamları ise fer‘dir. Dolayısıyla Kādî herhangi bir karine olmadığı durumlarda bağlamına göre lafzın asıl olan hakiki anlama, böyle bir karinenin olması durumunda ise mecazi anlama hamledileceğini savunmuştur. Bu noktada Kādî Abdülcebbâr'ın karine olarak addettiği durumların kendi mezhebî çizgisi çerçevesinde şekillendiğini de tahmin etmek zor değildir.

Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, mecaza dair yaptığı tanımda karineye herhangi bir yer vermemiş olsa da bu noktadaki görüşleri incelendiğinde lafzın mecazî anlamda kullanılmasının ancak bir karine ile mümkün olabileceğini savunmuştur. Ebü'l-Hüseyin, lafzın karineden soyut bir şekilde kullanılması durumunda hakiki anlama hamledilmesi gerektiğini vurgulamış ve mecazî anlama hamledilmesinin ancak bir delil ile mümkün olabileceğini kaydetmiştir.⁵⁷ Bu sebeple Ebü'l-Hüseyin'in yapmış olduğu mecaz tanımına lafzın hakiki anlamının kastedilmesine engel bir karine bulunması ile ilgili bir kayıt eklenmesi gerektiği kanaatindeyiz. Bu kaydın eklenmesi ile birlikte Ebü'l-Hüseyin'e göre mecaz “asıl anlamın kastedilmesine engel bir karine sebebiyle lafzın, konuşmanın vuku bulduğu ıstılahta vazedildiği asıl anlamdan başka, üzerinde uzlaşma (istilah) oluşmuş başka bir anlam için kullanılması” şeklindedir.⁵⁸

⁵³ Ebü'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasen el-Bağdâdî el-Kelvezânî, *et-Temhîd fî uşûl'l-fîkh*, thk. Mufid muhammed Ebû Amşe (Cidde: Dârü'l-Medenî, 1985), 1/183.

⁵⁴ Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 16/335.

⁵⁵ Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 17/33.

⁵⁶ Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 17/42.

⁵⁷ Basrî, *el-Mu‘temed*, 1/28.

⁵⁸ Arapçası aşağıdaki gibi olur:

والمجاز هو ما أفيد به معنى مصطلحا عليه غير ما اصطلاح عليه في أصل تلك المواضع التي وقع التخاطب فيها لقربة مانعة من إفادة المعنى الأصلي له.

3.2. Mecaz-Vaz' ilişkisi

Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin yaptığı mecaz tanımında nispeten yoğun kelâmî mülâhazalar içeren başka bir kayıt ise lafzın kullanıldığı mecazi anlamın da bir vaz' ve uzlaşından tamamen izole olmadığıdır. Ebü'l-Hüseyin, kendisinden önce yapılan tanımları bu noktada yetersiz bulmuş olmalı ki Ebû Abdullah'ın tanımını bu kayıt üzerinden eleştirmiştir. Ebü'l-Hüseyin mecazın "lafzın vazedildiği anlam dışında kullanılması" şeklinde tanımlanmasının kelâmî olarak farklı bir takım sorunlara kapı aralayacağını dile getirmiştir. Bu noktadaki kaygısını yer ve gök isimleri üzerinden dile getirmiş ve bunun ardındaki muhtemel problemlere işaret etmiştir. Ona göre lafzın vazedildiği anlam dışında kullanılmasının mecaz olarak kabul edilmesi şer'î hitabın nesnel bir zeminde anlaşılmasının önünü kapatacaktır. Böylece şer'î hitapta yer alan her bir kelimeye asıl anlamıyla bağı olmayan ve herhangi bir karineye ihtiyaç duyulmadan istenilen anlam yüklenebilecek ve bu faaliyet mecaz kavramı üzerinden pekâlâ temellendirilebilecektir. Ebü'l-Hüseyin'in endişesini daha açık ifade etmek gerekirse bir kişi الصلاة kelimesinin namaz anlamında değil de oturup tefekkür etmek, dua etmek anlamında kullanıldığını iddia ederse ve bunu da mecaz kavramı üzerinden temellendirmeye çalışırsa onun yanlışlanması mümkün olmayacaktır. Zira bu kişi sözü edilen الصلاة kelimesinin vazedildiği anlam dışında kullanıldığını ve bunun da mecaz olduğunu savunmuş olacaktır. Böylece Ebü'l-Hüseyin, mecazın da önü açık bir kullanım türü olmadığını bilakis asıl vaz' kadar güçlü olmasa da muhatap kitlenin uzlaşısına (istilâh) konu olması gerektiğini mecaz tanımında belirtmiştir.⁵⁹

Mecaz kavramı çerçevesindeki ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla mecazda ikincil derecede bir vaz'ın gerekliliğini savunan Mu'tezilî âlimlerden Kādî Abdülcebbâr, şer'î hitabın tamamının bir muvazaa çerçevesinde gelmiş olması gerektiğini savunmuştur. Şer'î hitapta yer alan mecazî kullanımları da bu bağlamda değerlendiren Kādî, bu kullanımların da bir muvazaa sistemi çerçevesinde yapıldığını kabul etmiş ve bu sistemin şer'î hitabın anlaşılması için nesnel bir zemin oluşturduğunu kaydetmiştir.⁶⁰

Mu'tezilî usûlcülerden Kādî Abdülcebbâr ve Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin mecazî kullanım için ikincil derecede bir vaz'ı şart koşmaları kanaatimizce tutarlıdır. Bu hususu fıkıh usûlü kaynaklarında çokça dile getirilen bir örnek üzerinden açıklamakta yarar vardır. Fıkıh usûlü kaynaklarında genellikle حمار lafzının ahmak kişi için mecazen kullanıldığı söyleniyor ve buna sebep olarak da aralarındaki alaka akılsızlık niteliği olarak gösteriliyor. Keza aynı sebeple أسد lafzının cesur için kullanıldığı ifade ediliyor.⁶¹ Oysaki alaka bu noktadaki belirleyici sebep olsaydı ahmak lafzı için أسد lafzı da kullanılabilirdi. Zira aslan da akılsız canlı kategorisinde kabul edilmektedir. Dolayısıyla burada belirleyici temel sebep iki anlam arasındaki alaka değil, dil ehli olan Arapların söz konusu lafzı ikincil derecede mecazî anlam için kullanmış olmalarıdır.

Yukarıda zikri geçen hakikat ve mecaz tanımları içerisinde Ebû Abdullah el-Basrî, Cessâs ve Bâkılânî'ye atfedilen tanımlarda görüldüğü üzere bu usûlcülere göre lafzın mecazi kullanımı için bir vaz'ın gerekli olmadığı ve lafzın vazedildiği anlamın dışında kullanılmasının mecaz kabul

⁵⁹ Basrî, *el-Mu'temed*, 1/12-13.

⁶⁰ Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 5/167.

⁶¹ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî eş-Şâfiî Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muħîṭ fi uşûli'l-fıkh* (Kahire: Mektebetü's-Sünne, 2014), 2/184.

edildiği söylenebilir. Kādî Abdülcebbâr'ın yakın takipçisi Ebü'l-Hüseyin ise yaptığı tanım ile dilde kullanılan mecazi anlam için asıl vaz' gibi bir vaz'ın zorunluluğunu savunmuyor olsa da muhatap kitlenin mecazi kullanım üzerinde bir uzlaşısı olması gerektiğini savunmaktadır. Ebü'l-Hüseyin yaptığı mecaz tanımında bu noktaya dikkat çekmiş ve muhatabın uzlaşısından bağımsız bir şekilde lafzın vazedildiği anlam dışında kullanılmasının mecaz olarak kabul edilmesinin dilin anlaşılabilirliği noktasında kabul edilemeyeceğini kaydetmiştir. Ebü'l-Hüseyin, yaptığı tanım ile bu noktaya önemli bir açılım getirdiği ortada iken bu tanımın sonraki usûlcülerden Gazâlî tarafından kısmen, Razî tarafından ise tamamen kabul gördüğü müşahede edilmektedir.⁶²

Şer'î hitapta lafızların mecazi anlamda kullanılmasının belli bir sınırı ve çerçevesi hakkındaki değerlendirmelerinde konuya kelâmî perspektifle yaklaşan Kādî Abdülcebbâr, bunun belli bir sınırı olması gerektiğini ortaya koymuştur. Kādî, genel olarak şer'î hitabın anlaşılır olabilmesi için muhatap kitlenin hitabın dilinin hakiki anlamı hakkında hitap öncesinde uzlaşıda bulunmuş olması ve gelen hitabın bu uzlaşım zemininde anlaşılması gerektiğini savunmuştur. Keza, lafızların mecazi anlamları ile ilgili de hitabın gerçekleştiği dildeki asıl muvazaa/uzlaşım düzeyinde olmasa da muhatap kitlenin mecazi anlam üzerinde muvazaa/uzlaşım sağlamış olması gerektiğini savunmuştur.⁶³ Kādî Abdülcebbâr lugavî, şer'î ve örfî hakikatlerde muvazaayı şart koşmasına ve şer'î ile örfî hakikatteki muvazaanın ibtidaen yapılmış gibi kabul etmesine rağmen mecazda böyle bir muvazaanın olmadığı bilakis muvazaanın alt derecesi mahiyetinde bir uzlaşım olduğunu savunmuştur.⁶⁴

Yukarıdaki ifadelerden hareketle Kādî Abdülcebbâr'a göre şer'î hitapta yer alan mecazi kullanımlar muhatap kitlenin aşına olmadığı kullanım türleri değildir. Zaten şer'î hitapta muhatabın aşına olmadığı kullanımların yer alması ve Şâri' tarafından irade edilen anlamın beyan edilmemesi hitabın anlaşılması önünde engel oluşturacaktır. Böylece Kādî, dilde hakiki anlamın lafzın asıl vazedildiği anlam, mecazi anlamın ise bu anlamın dışında fer'î anlam olduğunu kabul etse de ona göre mecazî anlam önü açık olan herhangi bir anlam çeşidi değildir. Bilakis bu anlam da muhatap kitlenin aşına olduğu anlamdır. Kādî'nin söz konusu bu görüşü onun asıl muvazaa kadar güçlü olmasa da mecaz için de bir muvazaa sisteminin mevcut olduğunu kabul ettiğine delil olabilir niteliktedir.⁶⁵

Kādî Abdülcebbâr, kelâmın çeşitlerinden haberi tanımlarken dil bilginlerine göre haberin konuşanın tasdik ve tekzip edilebildiği kelâm türü olduğunu ve haberin bunun dışındaki anlamlar için kullanılmasının mecaz olduğuna dair ifadesi bu bağlamda değerlendirilebilir. Kādî, bunu ifade ederken Arap kelâmında haberin hakiki anlamı dışında kullanımının da yaygın olduğunu ayrıca belirtmiş ve bu kullanımın anlamın buharlaşmasına yol açacak ölçüde sınırsız bir kullanım olmadığını ifade etmiştir.⁶⁶ Keza Allah ile ilgili kullanılan bazı ifadelerin hakiki anlamı üzerine

⁶² Basrî, *el-Mu'temed*, 1/11; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/23-24; Râzî, *el-Maḥşûl*, 1/96; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhît*, 2/169-170.

⁶³ Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 5/167.

⁶⁴ Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 5/169-170.

⁶⁵ Mesut Erzi, *Kādî Abdülcebbâr'da Akıl ve Dil* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 140; İbrahim Kara, *Kādî Abdülcebbâr'da Delâlet Teorisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 114.

⁶⁶ Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 15/317-318.

alınmasının caiz olmadığı gerekçesiyle bu ifadelerin mecaz olduğunu kabul etmiş ve bu tür kullanımların da dilde yaygın olduğunu ifade etmiştir.⁶⁷

Kādî Abdülcebbar'ın delalet anlayışı içerisinde mecazi kullanımla ilgili kabul ettiği bir nokta da kelimenin mecaz anlamı ile hakiki anlamı arasında herhangi bir alaka olmayabileceği meselesidir. Zira Kādî Abdülcebbar hakiki kullanımdaki muvazaa kadar olmasa da mecazi kullanımın da bir uzlaşma neticesinde meydana geldiğini kabul etmiştir. Kādî Abdülcebbar vaz' görüşünde lafız ile anlam arasında herhangi bir alaka olması gerekmediğini savunmuş ve mecazi kullanımın da bir çeşit uzlaşma neticesinde olduğunu kabul ettiği için de kelimenin mecaz anlamı ile hakiki anlamı arasında herhangi bir alaka olması gerekmediğini kabul etmiştir.⁶⁸

Kādî Abdülcebbar'a göre dilin hakiki kullanımı gibi mecazi kullanımının da bir sınırı ve çerçevesi vardır. Bu da gösteriyor ki Kādî, muhatap kitlenin hitapta kullanılan dilin anlama delâleti noktasında uzlaştıklarını şart olarak kabul etmektedir. Burada sözü edilen uzlaşmanın dilin aslında var olan vaz'dan daha alt derecede olduğu bilinmektedir. Çünkü Kādî Abdülcebbar'ın genel delâlet anlayışı içerisinde lafzın hakiki anlamına delâlet etmesi herhangi bir karineye bağlı değil iken mecazi anlamda kullanılması karine ile mümkündür ve hitapta hakiki anlamın irade edildiğine engel bir karine varsa lafız mecaz anlama hamledilir.⁶⁹

Sonuç

Bu çalışmada başlangıç itibarıyla salt dilsel görülen bir meselenin bazı kelami mülahazalar neticesinde nasıl komplike bir hâl aldığı müşahede edilmiştir. Nitekim ilk dönem dil kaynaklarında lafzın dilde vazedildiği anlamdan başka bir anlam için kullanılması mecaz kabul edilmiş ve sonraki süreçte mecazın anlam yelpazesi genişletilerek birçok çeşidi olduğu ortaya konulmuştur. Sonraki dönemlerde mecazın tanımı dilciler nezdinde aynı şekilde devam etmiş ve bazı fıkıh usulcileri de bu noktada dilcilerin yaptığı tanımı benimsemişlerdir. Ancak meseleye düşünsel mülahazalar ışığında yaklaşan ve kelami birtakım kaygılar ışığında mecaz tanımı yapan bazı fıkıh usulcileri mecazı daha komplike bir şekilde tanımlamışlardır.

Fıkıh usulü tarihi açısından erken dönem sayılan hicrî üçüncü ve dördüncü asırda yaşamış ve Mu'tezilî gelenek içerisinde önemli yeri haiz olan Ebû Ali el-Cübbâî, Ebû Hâşim el-Cübbâî ve Ebû Abullâh el-Basrî'nin mecaza dair yaklaşımları ele alınmış, söz konusu Mu'tezilî âlimlerin sahip oldukları düşünsel sistem içerisinde mecaz kavramını yoğun bir şekilde kullandıkları fakat bunlardan sadece Ebû Abdullah el-Basrî'nin mecaza dair iki farklı tanım yaptığı görülmüştür. Ebû Abdullah'ın yaptığı tanımlar literatürde önemli ölçüde dikkate alınmışsa da yakın takipçileri olan Kādî Abdülcebbar ve Ebü'l-Hüseyn el-Basrî tarafından birebir kabul edilmemiştir. Çalışmamızın odak noktasını oluşturan ve Mu'tezilî ekolün düşünsel paradigmasına uygun tanım Ebü'l-Hüseyn el-Basrî tarafından yapılmış ve bu tanım sonraki bazı usulcüler tarafından da kabul görmüştür. Kādî

⁶⁷ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 20/2/209; Ramazan Çöklü, "Fıkıh Usulü Kelâm ve Belâgat İlişkisi: Mu'tezilî ve Eş'arî Usulcülerin Haber Tanımlarının Analizi (Râzî, Sekkâkî ve Âmidî Mukayesesi)", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (30 Haziran 2023), 29-30.

⁶⁸ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 5/167.

⁶⁹ Akan, *Kādî Abdülcebbar'ın Fıkıh Usulü Yaklaşımında Şer'î Hitabın Anlaşılması*, 56, 162.

Abdülcebbâr'ın eserlerinde mecaza dair Ebü'l-Hüseyin'nin yaptığı tanım kadar komplike bir tanım nakledilmemişse de eserlerinde mecaza dair yer alan pasajlar bütün olarak Ebü'l-Hüseyin'den nakledilen tanıma uygundur. Bu da Ebü'l-Hüseyin'in mecaz tanımında hocası Kādî Abdülcebbâr'ın mecaza dair ulaşabildiğimiz görüşlerini takip ettiğini göstermektedir.

Ebü'l-Hüseyin, yaptığı mecaz tanımında lafzın hakiki veya mecazi anlamda kullanıldığını ortaya koyma noktasında hitabın türünün belirleyici bir unsur olduğunu vurgulamıştır. Ona göre değerlendirmeye alınan hitap şer'î bir hitap ise ilgili lafızların hakiki anlamı Şâri'in belirlemiş olduğu anlamdır. Böylece Ebü'l-Hüseyin'in ortaya koyduğu mecaz tanımının Mu'tezile'nin dilde nakil ve şer'î hakikatler ile ilgili temel görüşlerine uygun olduğu görülmüştür.

Ebü'l-Hüseyin, lafzın hakiki anlamı için bir vaz' olması gerektiği gibi mecazi anlamı için de bir uzlaşma olması gerektiğini savunmuştur. Bu kayıt özellikle şer'î hitabın anlaşılır olması gerektiğini ortaya koymak için Mu'tezilî düşünceye uygun bir şekilde ileri sürülmüştür. Ona göre muhatap kitlenin uzlaşmasına konu olmamış bir şekilde hitapta bulunmak kelamı kabih kılacaktır. Dolayısıyla lafzın hakiki anlamı vaz' ile belirleniyorsa mecazi anlamı da muhatap kitlenin uzlaşmasıyla belirlenmiş olmalıdır. Şu var ki hakiki anlam asıl vaz' ile belirlenmiş oluyor ve ilgili lafız duyulduğu gibi akla gelen anlam iken mecazi anlam lafzın hakiki anlama hamledilmesine engel bir karine var iken akla gelmektedir. Ebü'l-Hüseyin'in bu noktadaki görüşü de Mu'tezile'nin esasları olan adalet ilkesi ile yakından alakalıdır. Zira Mu'tezile'ye göre Allah adaleti gereği kabih eylemde bulunmaz ve Allah'ın bütün eylemleri hasendir. Dolayısıyla Allah, muhatap tarafından anlaşılmayan önu açık bir kelam ile hitapta bulunmaz. Hakkında muhatabın herhangi bir uzlaşmada bulunmadığı bir kelam ile hitapta bulunmak anlam buharlaşmasına yol açar ki böyle bir hitabın âdil olan Allah'tan sadır olması caiz değildir.

Ebü'l-Hüseyin'in ortaya koyduğu tanımın sonraki usul literatüründe kabul edildiği görülmüştür. Zira Gazzâlî yaptığı tanımda kısmen, Râzî ise tamamen bu tanıma kabul ettiğini ifade etmiştir. Ancak Râzî bu tanıma bir kayıt eklemenin gerekliliğini dile getirerek Ebü'l-Hüseyin'in tanımını eleştirmiştir. Râzî'nin söz konusu eleştirisi Mu'tezile'nin genel düşüncesi içerisinde değerlendirilerek böyle bir eleştirinin Mu'tezilî düşünce açısından tutarlı olmadığı bu çalışma ile ortaya konulmuştur.

Mu'tezilî düşünce bir bütün olarak incelendiğinde lafzın hakiki anlama hamledilmesi mümkün iken mecazi anlama hamledilemeyeceği noktasında bir ittifak olduğu ve bu hususun tanımda yer almadığı görülmüştür. Bu sebeple çalışmamız neticesinde Ebü'l-Hüseyin'in yaptığı tanıma "hakiki anlama hamledilmesine engel bir karine bulunması" kaydı eklenerek Mu'tezilî düşünceye uygun bir tanım teklifinde bulunulmuştur.

Son olarak, bu çalışmada Mu'tezilî âlimlerden Ebu Abdulla el-Basrî'den nakledilen mecaz tanımı dil ve fıkıh usulü disiplinlerinde ele alındığı şekilde sade olsa da Mu'tezilî âlimlerden Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin ortaya koyduğu ve kendisinden sonra önemli bazı fıkıh usulcülerini tarafından kabul edilen mecaz tanımında Mu'tezile ekolünün düşünsel kabullerinin ciddi etkisi olduğuna dikkat çekilmiştir. Böylece Ebü'l-Hüseyin kendinden önce literatürde mecaza dair oluşan birikimi göz önünde bulundurarak kelâmî mülâhazalarla iç içe yeni bir tanıma ulaşmaya çabalamıştır.

Kaynakça

- Akan, Yasin. *Kādî Abdülcebbâr'ın Fıkıh Usulü Yaklaşımında Şer'î Hitabın Anlaşılması*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Akdemir, Hikmet. "Kur'ân-ı Kerîm'de Mecazın Varlığı Problemi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (15 Haziran 1998), 59-90.
- Almahmoud, Abdul Rahim Almohamad. *Erken Dönem Tefsirlerde Mecazla İlgili Ayetlere Yaklaşımlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 2022.
- Arpa, Abdulmuttalip. "Kur'ân'da Mecâz Tartışmaları ve İbn Teymiyye (728/1327)'nin Mesele'ye Yaklaşımı". *Akademik Araştırmalar Dergisi* 12/44 (2010), 181-202.
- Arpa, Abdulmuttalip. "Zâhirîlik ve Mecâz:İbn Hazm Örneği". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/25 (15 Haziran 2012), 43-67. <https://doi.org/10.17335/suifd.80771>
- Aydın, İsmail. "Hakikat ve Mecaz'ın Terimleşme Süreci". *İslâmî İlimler Dergisi* 8/1 (2013), 23-29.
- Ayran, Şükrü. *Hanefî Fıkıh Usulcülerinin Hakikat ve Mecaz Anlayışı*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018. <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/117882>
- Bâcî, Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücbî el-. *el-İşârât*. Tunus: el-Matbaatü't-Tûnusiyye, 3. Basım, 1351.
- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-. *et-Taqrîb ve'l-irşâd fi uşûli'l-fıkh*. thk. Muhammed es-Seyyid Osman. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.
- Basrî, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Alî b. Tayyib. *el-Mu'temed fi uşûli'l-fıkh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım, 2005.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Kinânî. *Kitâbü'l-Ḥayevân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1424.
- Cengiz, Yunus. "Teolojik Dilde Mecâza Yer Bulmanın İmkânı -Kadı Abdülcebbâr Açısından Bir Çözümleme". *İslâmî İlimler Dergisi* 8/1 (2013), 229-250.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Usûlu'l-Cessâs el-Musemmâ el-Fusûl fi'l-Usûl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2010.
- Cürcânî, Ebubekir Abdulkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed. *Esrâru'l-Belâga*. Kahire: Matbaatü'l-Medeni, 1431.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nîsâbü'rî. *el-Varakât fi uşûli'l-fıkh*. Suudi Arabistan: Dâru's-Sumay'î, 1996.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nîsâbü'rî. *Kitâbu't-Telhîs fi Usûli'l-Fıkh*. thk. Abdullah Cevlem en-Nibâlî - Şibbîr Ahmed el-Ömerî. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1996.
- Çöklü, Ramazan. *Fıkıh Usûlü Edebiyatında Mücmel ve Mübeyyen*. Ankara: Fecr, 2023.
- Çöklü, Ramazan. "Fıkıh Usûlü Kelâm ve Belâgat İlişkisi: Mu'tezilî ve Eş'arî Usûlcülerin Haber Tanımlarının Analizi (Râzî, Sekkâkî ve Âmidî Mukayesesi)". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (30 Haziran 2023), 79-96. <https://doi.org/10.58568/firatilahiyat.1271017>
- Çöklü, Ramazan. "Hicrî 4. Asır Fıkıh Usûlü Geleneğinde Mecazın Varlığına Yönelik Tartışmalar: Cessâs Örneği". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 9/1 (10 Ocak 2023), 416-438. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7513519>
- Durmuş, İsmail. "Mecaz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 09 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mecaz>
- Ebu Zeyd, Nasr Hamîd. *el-İtticâhu'l-Aklî fi't-Tefsîr: Dirâsetün fi Kadiyyeti'l-Mecâzi fi'l-Kurâni İnde'l-Mu'tezile*. b.y.: Müessesetü Hindâvî, 2023.
- Erzi, Mesut. *Kādî Abdülcebbâr'da Akıl ve Dil*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.

- Ferâhîdî, Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm. *Kitâbü'l-Cümel fi'n-naĥv*. thk. Fahreddin Kabâve. b.y.: y.y., 5. Basım, 1995.
- Ferrâ', Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-. *el-'Udde fi Usûli'l-Fıkh*. thk. Ahmed b. Ali el-Mubarekî. Riyad: y.y., 3. Basım, 1993.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî. *el-Müstaşfâ min 'İlmi'l-uşûl*. Bayrut: Müessesetü'r-Risâle, 2012.
- Gemuhluoğlu, Zeynep. "İslam Düşüncesine Özgü Bir Poetikadan Söz Edilebilir mi? : İlk Dönem Kelam ve Dil Alimlerinde Din Dili-Mecaz/Şiir-Mecaz ilişkisi Üzerine Bir İnceleme". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (05 Mart 2014), 109-134. <https://doi.org/10.15370/muifd.88304>
- Gündüzöz, Soner. "Klasik ve Modern Arap Literatürü Açısından İslam Düşüncesinde Hakikat ve Mecaz Tartışmaları". *İslâmî İlimler Dergisi* 8/1 (2013), 31-46.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân b. Cinî el-Mevsilî el-Bağdâdî. *el-Hasâis*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-İhkâm fi usûli'l-aĥkâm*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Dârü'l-Afâkî'l- Cedîde, ts.
- İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî. *el-Uşûl*. thk. Abdülhüseyn el-Fetlî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- İltaş, Davut. *Fıkh Usulünde Mütakellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı*. İstanbul: İSAM Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2011.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*. Buyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.
- Kahveci, Nuri. "Hanefî Fıkh Usulü Literatüründe Mecazi Anlam". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 18 (2011), 33-44.
- Kara, İbrahim. *Kâdî Abdülcebbâr'da Delâlet Teorisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Kaya, Hüsamettin. *Zâhirî mezhebinde hadis ve sünnet anlayışı*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Kelvezânî, Ebû'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasen el-Bağdâdî el-. *et-Temhîd fi usûli'l-fıkh*. thk. Mufîd muhammed Ebû Amşe. Cidde: Dârü'l-Medenî, 1985.
- Ma'mer b. el-Müsennâ, Ebû Ubeyde et-Teymî el-Basrî. *Mecâzu'l-Kur'ân*. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, ts.
- Mânkdîm Şeşdîv, Ebû'l-Hüseyn Kıvâmüddîn Ahmed b. Ebî Hâşim Muhammed el-Hüseynî el-A'râbî el-Kazvî. *Ta'liku Şerhi'l-Usûli'l-hamse*. thk. Abdulkerim Osman. Kahire: Mektebetu Vahbe, 2. Basım, 2010.
- Mut'ini, Abdülazim İbrâhim Muhammed. *el-Mecaz fi'l-luga ve'l- Kur'âni'l-Kerim beyne'l-icâze ve'l-men'*. Kahire: Mektebetu Vehbe, 2014.
- Nazli, Mehmet Emin. *Mu'tezile'de Dil Düşüncesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Râhûnî, Ebu Zekeriyâ Yahyâ b. Mûsâ. *Tuĥfetü'l-Mesûl fi Şerhi Muĥtasari Münteĥas-Sûl*. İmârât: Dârü'l-Buhûs li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 2002.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer et-Taberistânî. *el-Maĥşûl*. Dımaşk: Müessesetü'r-Risâle, 2012.
- Sami, Üsmetullah. *İslam Hukuk Usulünde Mecaz*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr (b.) Muhammed b. Alî el-Hârizmî es-. *Miftâhu'l-'ulûm*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1987.
- Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es-. *Ķavâti'ul-edille fi'l-uşûl*. Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1998.

- Sîbeveyhi, Ebû Bişr (Ebû Osmân, Ebü'l-Hasen, Ebü'l-Hüseyn) Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî. *el-Kitâb*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 3. Basım, 1988.
- Şîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân es-. *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*. thk. Ahmed Hasan Mehdî - Ali Seyyid Ali. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *er-Risâle*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2. Basım, 2010.
- Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf. *el-Lüma' fi uşûli'l-fikh*. thk. Yusuf Ali Bedvî. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2014.
- Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf. *Şerhu'l-Lüma'*. thk. Abdülmecid Türkî. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslami, 1988.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid el-Fârûkî et-. *Keşşâfî istilâhâti'l-fünûn ve'l-ʿulûm*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.
- Turan, Maşallah. *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Sembolizm Tartışmaları*. Konya: Hüner Yayınları, 2016.
- Türcan, Selim. "Mecâz Teriminin Gelişim Sürecinde el-Ferrâ'nın Yeri". *İslam İlimler Dergisi* 8/1 (2013), 47-72.
- Türkmen, Sabri. *Ebu Ubeyde, Hayatı ve Eseri "Mecazu'l Kur'an" ın Dil Özellikleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Yaşar, Hakime Reyyan. "Kavramsal Metafor Kuramı'nın Kur'ân Çalışmalarına Dahil Edilmesi: Eleştirel Literatür Değerlendirmesi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/2 (15 Aralık 2022), 561-581. <https://doi.org/10.18505/cuid.1080841>
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî eş-Şâfiî. *el-Bahrü'l-muḥîṭ fi uşûli'l-fikh*. Kahire: Mektebetü's-Sünne, 2. Basım, 2014.